

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

H2O i Vode Zaborava

Ivan Illich

Ivan Illich
H2O i Vode Zaborava
1984.

Ivan Illich, *In the Mirror of the Past: Lectures and Addresses 1978–1990*, „H2O and the Waters of Forgetfulness“, Lecture to the Dallas Institute of Humanities and Culture, May 1984, str. 145–158; New York & London: Marion Boyars Publishers 1992. Preveo Aleksa Golijanin, 2011. <http://anarhija-blok45.net1zen.com>

anarhisticka-biblioteka.net

1984.

Predavanje na Dalaskom Institutu za humanistiku i kulturu, maj 1984.

Rečeno mi je da su se u poslednjih sedamdeset godina neki građani Dalasa zalagali da se u centru grada napravi jezero. Zajednica očekuje da to jezero navodni finansije i fantaziju, trgovinu i zdravlje. Posebna komisija istražuje održivost te veštačke vodene mase u centru grada. Toj studiji Dalaski Institut za humanistiku i kulturu želi da doprinese na jedinstven način: ovde bi trebalo da razmišljamo o odnosu između vode i snova, sve dok u toj vezi ima „nečega što čini da grad funkcioniše“.

Snovi su oduvek oblikovali gradove, a gradovi nadahnjivali snove, dok je voda tradicionalno pospešivala i jedne i druge. Ozbiljno sumnjam da još uvek postoji voda koja bi to dvoje mogla povezivati. Industrijsko društvo je pretvorilo H₂O u supstancu s kojom se arhetipski element vode ne može mešati. Zato je moje predavanje podeljeno na dva dela. Prvi deo evocira Letine vode snova, dok drugi donosi uvod u istoriju klozetske šolje. U zaključku se vraćam na početno pitanje o sudbini fantazije među fabrikovanim stvarima, koje su izgubile elementarnu moć da odražavaju nedokučive vode snova.

U nemačkom gradu Kaselu, jedan barokni princ podigao je sebi zamak okružen engleskim vrtovima, koji su mamili vode da im odaju sve tajne koje nose. Voda nije trebalo da bude izložena samo pogledu i dodiru već i da govori i peva u sedamnaest različitih registara. Tako su vode snova mrmljale, povlačile se, nadolazile, hučale, kapljale, obrušavale se, strujale i ludovale, prale vas i odnosile daleko. Mogle su da padaju odozgo i da izbijaju iz dubina; mogle su da natope ili da samo pokvase. Među svim tim čudima vode, izabrao sam njenu moć da čisti: Letinu sposobnost da spere celo pamćenje i funkciju H₂O da uklanja otpad.

Snovi izvode katarzu, što znači da čiste, a vode snova mogu da čiste na nekoliko načina. Prskanje svetom – *lustralnom* – vodicom rastvara *miasmu*; ono skida kletve, uništava zagađenje koje vreba

na određenim mestima; njome se mogu poprskati ruke, glava ili stopala, da bi se sprali nečistoća, krv ili krivica. Ali, tu je još jedna vrsta katarze, koju mogu izvesti samo tamne vode Lete: njene vode razdvajaju od pamćenja one koji ih prelaze i tako im omogućavaju zaborav. Pošto ovde mogu da govorim samo trideset minuta, Letina katarza je jedina na koju ću se osvrnuti. To je razlog zašto je moje pitanje o predloženom gradskom jezeru postavljeno veoma usko: može li duševna reka zaborava, koja se uliva u društveni basen sećanja, i dalje odražavati sebe, u obliku pročišćenog dezinfekcionog sredstva, koje se meri, odliva u kanalizaciju, ubacuje u cevi i onda izliva u otvoreni rezervoar u centru grada? Da li će se snovi gradskog deteta, o „napuštanju svega i zaboravljanju“, razvodniti tečnošću koja dolazi iz slavina, tuševa i toaleta? Može li pročišćena otpadna voda „cirkulisati“ u fontanama ili jezerima koji odražavaju snove?

Lustralne vode Lete *teku*; one ne *cirkulišu*, kao krv, novac ili tečnost iz klozetskih šolja, koji su hranili socijalnu imaginaciju ranog industrijskog doba. Vilijam Harvi (William Harvey) je još 1616, na Londonskom lekarskom koledžu, objavio da krv cirkuliše ljudskim telom. Trebalo je da prođe pun vek pre nego što je Harvijeva ideja bila široko prihvaćena u lekarskoj praksi. Doktor Johanes Pelargius Stork (Johannes Pelargius Storch), autoritativni autor ginekološke studije iz osam tomova, ni 1750. nije mogao da prihvati opštu ispravnost Harvijeve teorije. Mogao je da prihvati da krv možda teče kroz tela Engleza i čisti njihov otpad; kod njegovih pacijenata, žena iz donje Saksonije, on je video kako krv teče, nadolazi i povlači se kroz tkivo. Stork je shvatio ono što mi danas tek počinjemo da naslućujemo: da redefinicija krvi kao medija cirkulacije zahteva društvenu rekonstrukciju tela. Drhtavi i simbolima ispunjeni telo i krv iz tradicije moraju se preoblikovati u funkcionalni sistem filtera i cevi. Do kraja XVIII veka Harvijeva teorija je bila široko prihvaćena u medicini. Shvatanje ličnog zdravlja na osnovu žustre cirkulacije krvi uklapalo se u merkantilistički model bogat-

Osmotрили smo i vodovodna postrojenja koja uklanjaju H₂O iz vidnog polja. *Oslušnuli* smo improvizacije žuborećih potoka, isplani-rane simfonije fontane Trevi, a onda i šištanje slavina, slivnika i zvuk klozetske šolje. Uvideli smo da gradska voda, u zapadnoj kulturi, ima svoj početak i da zato može imati i kraj. Ona se rađa u svakoj od rimskih fontana u kojima je umetnik uspeo da je ukroti, gde je služila da svoju jedinstvenu priču prenese u snove građana; ona je ugrožena kada je turbine vodovodnih postrojenja pretvore u sredstvo za čišćenje i rashlađivanje, što ponekad može poprimiti oblik jezera. Počeli smo da se pitamo da li je koegzistencija između bogatstva i snova uopšte moguća.

Kada se osvrnemo na vode koje su tekle kroz gradove, možemo shvatiti njihov značaj za snove. Samo kada su se snovi odražavali u vodama koje su pripadale svima, gradovi su mogli da pletu svoje tkivo. Samo vode oživljene nimfama i sećanjima mogu povezati arhetipsku i istorijsku stranu snova. H₂O nije voda u tom smislu. H₂O je tečnost lišena i svog kosmičkog značenja i svog *genius loci* (duha mesta). Ona je neprozirna za snove. Gradska voda je izopacila *zajedničko dobro* snova.

Ivan Ilić, 1984.

reč „WC“ postala je sastavni deo svakog civilizovanog jezika. Prema izveštaju vlade SAD, Baltimor je bio poslednji grad na istoku koji je svoje đubrivo proizvodio „na prirodan način“, pre nego što je 1912. prešao na obavezne klozetske šolje.

Krajem XIX veka, fekalno izazvane infekcije počele su da prodiru u vodu iz slavina. Inženjeri su se suočavali sa izborom da ograničene ekonomske i institucionalne resurse primene ili na drugačiji tretman kanalizacije, pre ispuštanja otpada, ili na drugačiji pristup snabdevanju vodom. U prvoj polovini XX veka naglasak je bio stavljen na sterilizaciju snabdevanja. Bakteriologija je tek nedavno zamenila staru teoriju o prljavštini; ona je bolest objašnjavala kao posledicu poremećaja unutar tela, pomoću teorije o zaraznim klicama, koje stalno prete telu invazijom mikroba. Građani su pre svega zahtevali da im iz njihovih slavina dotiče „pijaća voda bez klica“. A onda je, sredinom veka, ono što je dolazilo iz slavina prestalo da bude bez mirisa i pretvorilo se u tečnost koju se mnogi nisu usuđivali da piju. Preobražaj H₂O u tečnost za čišćenje bio je završen. Javni naglasak se mogao pomeriti na „prečišćavanje“ kanalizacije i spasavanje jezera. Do 1980, troškovi održavanja kanalizacije i sakupljanja otpadnih voda u SAD postali su najveći izdatak lokalnih vlasti. Samo su škole koštale više.

Pretpostavljam da su ritualne lustracije drevnih Grka uglavnom uspevale da proteraju mijazmu. Naš pokušaj da grad očistimo od loših mirisa očigledno nije uspeo. U dalaskom hotelu u kojem sam spavao, male boce s pamučnim jezičcima ispuštaju moćni anestetik koji parališe lučenje nazalne sluzi, da bi se prikriji nedostaci preskupih instalacija. Dezodorans obogaljuje percepciju ružičastim šumom usmerenim na čulo njuha. Naši gradovi su postali mesta istorijski nezabeleženog industrijskog smrada. A mi smo postali neosetljivi na to zagađenje isto kao i građani Pariza s početka XVIII veka na njegove leševе i izlučevine.

Pratili smo vodu kroz istoriju, od stare Grčke do ekoloških slavina. Osmotri li smo rimske fontane koje su isprale titansku Mneozinu iz svesti pismenog grada i naselili je klasičnim nimfama.

stva – neposredno pre Adama Smita – zasnovanog na intenzivnoj cirkulaciji novca.

Sredinom XIX veka, nekoliko britanskih arhitekata je počelo da o Londonu govori u skladu s tom paradigmom i da stalno naglašava svoj dug „besmrtnom Harviju“. Grad su zamišljali kao društveno telo kroz koje voda mora neprekidno cirkulisati, da nijednog trenutka ne bi mogao postati leglo prljavštine. Voda mora neprekidno doticati u grad da bi iz njega očistila otpatke i znoj. Što je taj protok žustriji, što je manje rezervoara u kojima se legu „zarazne bolesti“, to će grad biti zdraviji. Ako voda stalno dotiče u grad i ako se iz njega stalno izbacuje kroz kanalizaciju, taj novi grad iz mašte nikada neće utonuti u buđ i trulež. Kao što je Harvi stvorio nešto ranije nezamislivo, naime, krv kao medij cirkulacije i, samim tim, telo kojim se bavi moderna medicina, tako su i Čadvik (Chadwick), Vord (Ward) i njihove kolege izumom klozetske šolje stvorili grad kao mesto koje se mora stalno oslobađati od svojih otpadaka. Kao i telo i ekonomija, grad se od tada mogao vizuelizovati kao sistem cevovoda.

Istorija H₂O kao otelotvorenja arhetipske vode može se pisati na više načina. Ovde se bavim inženjerskom degradacijom supstance koja se pravi neprobojnom, nepodesnom za metaforu koju bismo želeli da prenese. Sada mogu samo da insistiram na tome da je „voda“, za razliku od „H₂O“, istorijska konstrukcija, koja – na pozitivan ili negativan način – odražava tečni element duše, a da je voda vezana u H₂O plod društvene imaginacije, koji može biti nešto potpuno strano vodi za kojim žudimo u našim snovima.

Današnja gradska voda stalno prelazi gradske granice: ona dolazi kao roba i odlazi kao otpad. Suprotno tome, u svim indogermanskim (indoevropskim) mitovima, sâma voda je granica. Ona razdvaja ovaj svet od onog drugog; ona razdvaja svet onih koji žive sada od onog minulog ili sledećeg. U velikoj porodici indogermanskih mitova drugi svet nema utvrđeno mesto na mentalnoj mapi: može se nalaziti ispod zemlje, na vrhu planine, na nekom ostrvu, na nebesima ili u pećini. Ipak, taj drugi svet se svuda nalazi s druge strane

neke velike vode: s druge strane okeana, na drugoj obali zaliva. Da bi se do njega stiglo, mora se preći preko reke: tu vas prevozi čamac, tu se morate otisnuti preko vode. Kao što je kod Egipćana Nil bio granica koja je delila dva sveta, pri čemu se carstvo senki nalazilo na zapadnoj obali, u pravcu horizonta na kojem su se spajali Nebo i Zemlja, tako je u kasnoj antici ta velika voda bila smeštena u daleku Galiciju (krajnji zapad Španije). Tokom srednjeg veka, duše mrtvih su na svom putu ka čistilištu morale preći Atlantski okean i doći do basnoslovnog ostrva Svetog Patrika, koje je sve do kasnog XV veka na mapama bilo ucrtano severozapadno od Zelenortskih Ostrva. Ali, u svim mitovima, taj put koji vodi preko vode, na drugoj strani vodi ka izvoru, a reka koju ste prešli hrani i to onostrano vrelo.

Brus Linkoln¹ je pokazao da su grčki, indijski, nordijski i keltski hodočasnici, na svom putu ka drugoj strani, prolazili kroz isti zagrobni pejzaž, oblikovan u skladu sa istom mitskom hidrologijom. Trome vode koje putnik prelazi su Reka Zaborava. Ta reka ima moć da one koji je prelaze oslobodi svih sećanja. Sneno klimanje glavom iz *thremos* (tužbalica), kojima su ožalošćene žene uljuljkivale junake iz Tebe u njihov poslednji san, podsetilo je Eshila na monotoni bat vesala pri prelasku preko Aherona. Ipak, ono što je reka isprala iz onih koji su krenuli na drugu stranu nije i uništeno: putnik je lišen samo podviga po kojima će ostati upamćen. Reka ih nosi ka izvoru, u kojem se talože kao pesak na dnu kosmičkog vrela, da bi poslužili kao piće izabranima: pesnicima, snevačima, vidoviti-ma, mudrima. Voda izaziva neku vrstu trezvene opijenosti, *sobriam ebriatatem*. Na taj način, tanak mlaz vode iz carstva mrtvih vraća glasnicima koji su se vratili iz snova ili s putovanja njihova sećanja, koja njima više nisu potrebna, ali koja imaju ogromnu važnost

¹ Bruce Lincoln, „Waters of Memory, Waters of Forgetfulness“, *Fabula* 23 (1982): 19–34; članak je kasnije objavljen i kao poglavlje 4. u B. Lincoln, *Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice*. Chicago: University of Chicago Press, 1991. — Prim. prev.

„hrani creva Levijatana“. „Nema sumnje“, kaže on, „da je u poslednjih deset vekova pariska kanalizacija bila bolest grada, otvorena rana koja se gnoji na njegovom dnu“. Ali, to je deo sâme prirode grada: „L'égout est le vice que la ville a dans le sang“. („Kanalizacija je porok koji grad nosi u svojoj krvi.“) Svaki pokušaj da se u kanalizaciju nagura još više ljudskog izmeta samo bi uvećao ionako nepojmljivi užas gradske kloake. Živeti u gradu značilo je prihvatati njegov smrad.

Suprotno stanovište, o vrednosti kanalizacije i ništavnosti izmeta, izrazio je Princ od Velsa, 1871, pre nego što je postao Kralj Edvard VII. Da nije princ, rekao je, njegov sledeći izbor bila bi profesija vodoinstalatera. Otprilike u isto vreme, Helinger (Hellinger) je podsticao svoje kolege iz Kraljevskog društva za ohrabrivanje umeća, manufaktura i trgovine: „Ono što leškari u vašim snažnim rukama, što mirno drema u vašim tvrdim mišicama, što počiva u vašim dobro obučanim i veštima prstima jeste zdravlje ovog levijatanskog grada!“ U jednom romanu, Žil Vern daje francuski izraz tog engleskog stanovišta: „... čistiti, stalno čistiti, uništavati mijazmu čim se pomoli iz ljudskih konglomeracija, to je glavni i najvažniji zadatak centralne vlasti.“⁷ Znoj radničke klase bio je opasan sve dok se osećao.

Kao sredstvo za dezodoraciju grada engleski arhitekti su predložili vodu. Još 1596, ser Džon Harington (John Harrington), kumić Kraljice Elizabete I, izmislio je „vodeni klozet“ i objavio raspravo o „Ajaksu“, ali taj izum je za većinu ljudi ostao kuriozitet. A onda je, na Svetskoj izložbi u Londonu 1851, u Kristalnoj Palati, Džordž Dženings (George Jennings) instalirao javni WC. Posetilo ga je, plativši za njegovu upotrebu, 827280 osoba ili 14% ukupnog broja posetilaca. „Uređaj prilagođen naprednom dobu civilizacije“ usavršio je Tomas Kraper (Thomas Crapper), vlasnik livnice. Klozetsko kazanče za „anus mirabilis“ patentirano je u Engleskoj, a engleska

⁷ Jules Verne, *Les Cinq cents millions de la Bégum* (Pet stotina miliona Beguminih ili Grad čelika), 1879.

niz vodu zajedno sa konjskim i ljudskim izmetom. Dvadeset godina kasnije, uredništvo pariskog *Časopisa za modernu hemiju* ponovo se oglasilo protiv takvog „javnog nedela“. Sredinom XIX veka, šest pariskih oblasti je proizvodilo pedeset kilograma sveže salate, voća i povrća po glavi stanovnika, što je bilo više od prosečne potrošnje iz 1980. U Mareu (desna obala Sene), na svakom hektaru zemlje 6,5 osoba se bavilo isključivo baštovanstvom i sakupljanjem otpadaka, a još više trgovinom. Za četiri decenije, proizvedeno je toliko novog „tla“ da se obradiva površina širila za 6% godišnje.

Tehnike uzgajanja dostigle su vrhunac tokom osamdesetih godina XIX veka: kombinovani i zasebni usevi donosili su najviše šest i nikada manje od tri žetve godišnje. Zimske žetve bile su moguće zahvaljujući zagrevanju stajskim đubrivom, zvonasto oblikovanim staklenim omotačima za sadnice, posebnim slamnatim podlogama i dva metra visokim zidovima koji su okruživali mala gradska imanja.

Kropotkinova tvrdnja, iz 1899, da bi Pariz mogao snabdevati London svežim povrćem, uopšte nije bila preterana. A pošto je taj sistem stvarao više plodnog tla nego što se moglo obraditi u okviru grada, pariski humus se mogao i izvoziti. Predloženo je da starije osobe sakupljaju probrano đubrivo i da se taj gradski proizvod, preko novih železničkih pruga, izvozi na selo. Čak i posle izgradnje prva dva moderna akvadukta – jednog iz 1865, dugačkog 81 kilometar i drugog iz 1871, od 106 kilometara – upotreba vode za odstranjivanje izmeta ostala je izuzetak.

Početak šezdesetih godina XIX veka, dve nacionalne ideologije o vrednosti kanalizacije sučelile su se preko kanala. Viktor Igo je dao vrhunski književni izraz francuskoj poziciji. Prema Kambronu (Cambronne)⁶, „la merde“ se mora smatrati nečim vrlo francuskim i potencijalno veoma komercijalnim. U *Jadnicima* je pisao da izmet

⁶ Pierre Cambronne (1770–1842), francuski general iz vremena Napoleono-vih ratova, poznat po odgovoru koji dao na poziv na predaju svoje jedinice (Stare Garde) kod Vaterloa: „Sranje!“ Igo mu je posvetio jedno poglavlje iz *Jadnika*. – Prim. prev.

za žive. Ono što je Leta oprala s njihovih stopala, pulsirajuće vrelo Mnemoizne vraća u život.

Dok su nebesa još bila pod okriljem Zemlje i dok je Uran još delio postelju sa „stamenom Gejom“, pojavili su se Titani. U toj prvoj generaciji koja je prethodila Bogovima, bila je i Mnemozina. Ona je suviše stara, suviše drevna da bi bila Apolonova majka, ali je zato Majinom sinu podarila dušu koja uvek pronalazi put do svog izvora, koji nikada ne zaboravlja. Hermes-Apolon tako ima dve majke i to je ono što ga čini bogom-vodičem. U himnama o Hermesu, Mnemozina se naziva Majkom Muza. Hesiod se posebno seća njene tečne kose, kada opisuje kako se raširila kada je sa Zevsom porodila svoje kćerke. Ona sama je basen u kojem se kupu Muza Entuzijazma, ali i njena druga kćerka, Zaborav. To prisustvo Mnemozine među Titanima, koji su prethodili Bogovima, od ključne je važnosti za istoriju naše vode. Smešten među Titane, taj kosmički element postaje izvor sećanja. Voda – kao vrelo kulture, kao kolvka prvog grada i kao izvor sećanja – poprma oblik žene.

Ipak, to drevno vrelo usmene tradicije nema svoje mesto u klasičnim gradovima. Klasični gradovi Grčke, a posebno Rima, izgrađeni su oko akvadukta koji sprovode vodu do fontana. Umesto vrela koje hrani jezerce ili epskog pevača, projektovani mlaz vode i pisani tekst iz knjiga počinju da oblikuju tokove vode i reči. Nijedan grčki grad nije sačuvao oltar ili izvor posvećen Mnemozini. Nju i dalje prizivaju pesnici iz epohe pisma, koji bi hteli da se približe Homeru. Ali, Mnemozina više nije izvor trezvene intoksikacije. Njeno ime sada služi kao personifikacija skladišta pisanog pamćenja, za koje je Platon znao da će isušiti sećanje kao pulsirajući izvor s one strane reke Zaborava, sećanje kao jezero koje hrani konačna reka. Sećanje, kao Hermesovu titansku komajku, zamenila je nova vrsta pamćenja, kao što je i pisana kultura zamenila usmenu, a zakonski poredak onaj stari, običajni.

Od vrela do mlaza, od jezera sećanja do izvajane fontane, od epske pesme do zabeleženog pamćenja, voda, kao društvena metafora, prošla je kroz svoju prvu duboku transformaciju. Vode usmene

kulture, koje su tekle s one strane obala ovog sveta, pretvorene su u dragocenu potrepštinu kojom vlast može snabdeti grad. S obzirom na zadatak, mogao bih početi s pisanjem istorije izmenjenog oblika i značenja koje je promenjena percepcija vode donela gradu. U takvoj istoriji, fontane Rima, vodeni aranžmani iz Isfahana, kanali Venecije i Tenočtitlana, mogli se pojaviti samo kao ekstremni i retki slučajevi. Grad podignut duž reke, grad izgrađen oko vrela, kao oko pupka, grad koji zavisi od kišnice s krovova – to su neki od idealnih tipova, među mnogima. Ipak, uz nekoliko retkih izuzetaka, svi gradovi u koje je voda bila namenski dopremana iz daleka, sve do skora su imali jednu zajedničku crtu: ono što je vijadukt donosio iz prostora van gradskih granica, završavalo je natapajući gradsko tlo. Ideja da bi voda koja je cevima dolazila u grad morala otići iz njega preko kanalizacije, nije služila kao vodeće načelo gradskog planiranja sve dok parna mašina nije postala uobičajen prizor. U međuvremenu, ta ideja je poprimila oblik nužnosti – čak i danas, kada kanalizacija često vodi u pogone za prečišćavanje otpadnih voda. Ono što takvi pogoni proizvode i generišu još je udaljenije od vode snova. Gradska potreba za stalnom toaletom samo je još jače ovladala maštom planera. Da bismo oslabili stisak vradžbine te društvene konstrukcije na našu maštu, predlažem da istražimo kako je ta vradžbina bila bačena.

Pritužbe da su gradovi prljava mesta sežu daleko u antiku. Čak je i Rim, sa svojih devet stotina fontana, bio opasno mesto za šetnju. Posebna sorta nižih sudija sedela je pod suncobranima s jedne strane Foruma: na njima je bilo da saslušaju i prosude pritužbe građana koje je povredio izmet izbačen kroz prozor. Srednjovekovne gradove čistile su svinje. Sačuvano je na desetine uredbi koje regulišu pravo burgera da poseduju svinje i hrane ih javnim otpacima. Zadah radionica za štavljenje kože bio je znamen pakla. Ipak, opažanje grada kao mesta koje se mora stalno dezodorisati pranjem ima sasvim određeno istorijsko poreklo: ono se javlja s ranim prosvetiteljstvom. Nova briga za ribanjem i čišćenjem pre svega je bila usmerena na uklanjanje onih crta koje nisu bile toliko vizuelno

klasne specifičnosti. Siromašni su bili oni koji su smrdeli, a da toga često nisu bili svesni. Osmologija – proučavanje mirisa – pokušavala je da se uspostavi kao posebna nauka. Navodni eksperimenti su dokazivali kako divljaci mirišu drugačije od Evropljana. Samojedi, crnci i Hotentoti mogli su se prepoznati po svom rasnom mirisu, nezavisnom od njihove ishrane ili od toga koliko se često peru.

Biti dobro vaspitan značilo je biti čist: ne smrdeti i nemati miris svojstven sopstvenoj auri i domu. Početkom XIX veka, žene su bile vaspitavane da neguju vlastite, individualne miomirisne. Taj ideal se pojavio krajem *Ancien Régime*, u vreme kada su snažni i tradicionalni životinjski parfemi, kao siva ambra, mošus i zibet, bili odbačeni u korist toaletnih vodica i biljnih ulja. Napoleonova skorojevička naklonost ka staroj tradiciji dovela je do kratkotrajnog povratka upotrebe dragocenih životinjskih masti, dobijenih iz genitalija glodara; ali, do vremena Napoleona III njihova upotreba je postala znamen razvrata. Dobrostojeća dama sada je uvećavala svoj lični šarm biljnim miomirisima, koji brže isparavaju, moraju se češće nanositi, ostaju da lebde u domaćoj sferi i postaju znamen upadljive potrošnje. Rusoov Emil je sada naučio kako nije stvar u tome „da miomiris nešto pruža, koliko te drži u nadi“. Zasebni, ogledalima zastrti kabineti, jedan za pranje, drugi za nuždu, koje je operaska pevačiva Mij Dešon (Mille Deschamps) donela iz engleske 1750, na veliko nezadovoljstvo Francuza, do pre dve generacije bili su nešto ekskluzivno. Dok su se bogati parfemisali lakim biljnim uljima, a oni manje bogati sve bolje ribali i navikavali da ostavljaju cipele ispred vrata, dezodoracija siromašne većine postala je glavni cilj medicinske policije.

U prvoj polovini XIX veka, Englezi su se već spremali da vodom čiste svoje gradove i zagađuju Temzu. U Francuskoj, kao i na celom kontinentu, javnost još nije bila spremna za takvo rasipništvo. U svom izveštaju iz 1835, L'Institut de France je odbacio predlog za uvođenje WC (water closet) i kanalisanje izmeta u Senu. Odluka nije bila motivisana ni brigom za Senu, niti antibritanskim sentimentom, već proračunom ogromne ekonomske vrednosti koja bi otišla

ljena vrata koja su privatizovala njenu veliku nuždu i tako od nje napravila intimnu funkciju.

Prvo je procedura, a zatim i njena posledica bila gurnuta izvan dometa oka i nosa. U modu su ušli donje rublje koje se može često prati i bide. Spavati između čaršava i u posebnom krevetu sada je bilo ispunjeno moralnim i medicinskim značenjem. Teška ćebad je uskoro bila zabranjena, zato što je akumulirala telesnu auru i dovodila do vlažnih snova. Ljudi od medicine su otkrili da zadah bolesnog čoveka može zaraziti zdravog i zasebni bolnički krevet je postao higijenska nužnost, ako ne i praksa. A onda je, 15. novembra 1793, Revolucionarna Skupština svečano proglasila pravo svakog čoveka na sopstvenu postelju kao deo ljudskih prava. Privatna tampon zona, koja svakoga okružuje oko njegovog kreveta, na klozetskoj dasci i u grobu, postala je nužna za građansko dostojanstvo. Osnivana su dobrotvorna društva s ciljem da siromašne poštede makar jednog novog užasa: sahrane u masovnoj grobnici.

Ruku pod ruku s novom toaletnom obukom buržoazije, društvena toaleta samog grada postala je glavni urbani problem. Od početka XVIII veka, posebno nezdravi uslovi zatvora i ludnica počeli su privlačiti internacionalnu pažnju. Velika pažnja koja se pridavala njihovoj neopisivoj prljavštini pomogla je da ostatak grada u poređenju s tim izgleda čisto. Stopa smrtnosti u zatvorima sada se povezivala sa intenzitetom njihovog smrada, koji se osećao iz daleka. Izmišljen je ventilator, a prvi je bio postavljen da bi ubacio dašak svežeg vazduha, makar u onim prostorijama u kojima su nalazili nevinu zatvorenici. „Provetravanje“ zatvora je izgledalo neophodno, ali teško izvodljivo. Tako je nekoliko gradova, od Švajcarske do Belgije, prihvatilo ideju grada Berna o kombinovanju uklanjanja izmeta i provetravanja zatvorenika pomoću nove mašine. Bila je to zaprega koju su vukli lancima okovani muškarci i nešto tanjim lancima okovane žene, što im je omogućavalo da se relativno slobodno kreću ulicom dok sakupljaju otpatke, mrtve životinje i ljudski izmet. Grad je počeo da se upoređuje sa organizmom, tako da je i on imao svoje smrdljive tačke. Miris je počeo da poprima

ružne koliko neprijatnog mirisa. Ceo grad je po prvi put bio opažan kao mesto koje gadno zaudara. Tada je prvi put predložena utopija bezmirisnog grada. I, koliko mogu da procenim, ta nova brigada za gradske mirise pre svega odražava preobražaj čulne percepcije, a ne povećanu zasićenost vazduha gasovima karakterističnog mirisa.

Istorija čulne percepcije nije sasvim nova, ali neki istoričari su tek od skora počeli da posvećuju pažnju razvoju čula mirisa. Rober Mandru (Robert Mandrou) je prvi, 1961. godine, skrenuo pažnju na prvenstvo čula dodira, mirisa i sluha u premodernim evropskim kulturama.² Ta složena, tamna tekstura čulne percepcije je tek vrlo postepeno ustuknula pred „prosvetljenim“ prvenstvom oka, koje danas uzimamo zdravo za gotovo. Kada bi Ronsar (Ronsard) ili Rable (Rabelais) dodirivali usne svoje drage, govorili su da uživaju u njihovom ukusu i mirisu. Pisanje o nekadašnjoj percepciji miris bilo bi vrhunsko istorijsko dostignuće: pošto mirisi ne ostavljaju nikakav „objektivni“ trag, istoričar može saznati samo kako su oni bili opažani. Prošle godine, Alen Korben je objavio prvi monografski pokušaj opisivanja preobražaja opažanja mirisa u poslednjoj fazi *Ancien Régime*.³

Na osnovu ličnog iskustva, još uvek znam kakav je bio tradicionalni miris gradova. Tokom dve decenije, najveći deo vremena sam proveo u sirotinjskim četvrtima između Ria i Lime, Karačija i Benaresa. Trebalo mi je mnogo vremena da prevaziđem svoje usađeno gađenje prema smradu ljudskog izmeta i ustajale mokraće, koji, s nekim malim nacionalnim varijacijama, čini da sve industrijske sirotinjske četvrti bez kanalizacije mirišu slično. Ipak, ono na šta sam se vremenom navikao bilo je samo dašak u poređenju s

² Robert Mandrou, *Introduction à la France Moderne: essai de psychologie historique, 1500–1640. Collection L'Evolution de l'Humanité*. Paris, Albin Michel, 1961.

³ Alain Corbin, *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social XVIIIe-XIXe siècles*, Paris: Aubier Montaigne, 1982; *The foul and the fragrant: odor and the French social imagination*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.

gustom atmosferom iz Pariza za vreme Luja XIV i Luja XV. Tek u poslednjoj godini njegove vladavine donet je ukaz kojim je uklanjanje fekalnih materija iz hodnika Versajske palate postalo nedeljna procedura. Ispod prozora Ministarstva finansija, svinje su bile klane decenijama, a zidovi palate bili su impregnirani slojevima krvi. Čak su i kožari još uvek radili u sâmom gradu – iako na obalama Seine. Ljudi su se najnormalnije olakšavali uz zidove ma kojeg zdanja ili crkve. Zadah plitkih grobova bio je deo prisustva mrtvih unutar gradskih zidina. Ta atmosfera se uzimala zdravo za gotovo do te mere da je sačuvani izvori jedva i spominju.

Toj olfaktornoj opuštenosti došao je kraj kada su neki građani izgubili toleranciju prema zadahu koji se širio iz grobova unutar crkvi. Iako nije bilo nikakvih indikacija da se fizička procedura kojom su se leševi spuštali u grobove blizu oltara menjala još od srednjeg veka, pariski Parlament je 1737. imenovao komisiju koja je trebalo da istraži opasnost tih grobova po javno zdravlje. Mijazma koja je zračila iz grobova bila je proglašena opasnom po žive. Tokom naredne decenije, rasprava opata Šarla Gabrijela Porea, Fenelonovog bibliotekara, *Pisma o sahranjivanju u crkvama* (1745), doživela je nekoliko izdanja.⁴ U toj knjizi, teolog je dokazivao kako filozofski i pravni razlozi nalažu da se mrtvi sahranjuju van gradskih zidina. Prema Filipu Arijesu, nova olfaktorna osetljivost na prisustvo leševa bila je posledica novog straha od smrti.⁵ Tokom treće četvrtine XVIII veka, izveštaji o ljudima koji su umrli od sâmog zadaha postali su uobičajeni. Od Škotske do Poljske, ljudi nisu samo mrzeli zadah raspadajućih tela nego su ga se i plašili. Navodni svedoci su opisivali masovna umiranja članova crkvenih kongregacija sat vremena nakon izlaganja mijazmi oslobođenoj iz groba otvorenog

⁴ Charles Gabriel Porée, *Lettres sur la sépulture dans les églises*, 1745.

⁵ Filip Arijes, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana*, Beograd: Rad, 1989, prevela Zorica Banjac. Philippe Ariès, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours*, Seuil, Paris 1975. *Western Attitudes Toward Death: From the Middle Ages to the Present*, Johns Hopkins University Press, 1974.

zbog sahrane. Dok je tokom šezdesetih godina XVIII veka *Cimetière des Innocents* (Groblje nevinih) bilo mesto brojnih popodnevnih zabava i tajnih susreta tokom noći, godine 1780. bilo je zatvoreno na opšti zahtev, zbog nepodnošljivog zadaha raspadajućih tela.

Bilo je potrebno mnogo više vremena da se razvije netolerancija prema mirisu fecesa, iako su se prve pritužbe zbog njegovog intenziteta mogle čuti tokom četrdesetih godina XVIII veka. Prvi koji skrenuli pažnju na to pitanje bili su javno orijentisani naučnici koji su proučavali „vetrove“ – danas bismo rekli gasove. Instrumenti za proučavanje isparljivih supstanci u to vreme su još bili grubi; postojanje kiseonika i njegova uloga u sagorevanju još nisu bili shvaćeni. U analizama koje su obavljali, istraživači su morali da se oslone na svoje noseve. Ali, to ih nije sprečilo da objavljuju rasprave na temu gradskih „isparenja“. Zna se za nekih dvadesetak takvih eseja i knjiga objavljenih od polovine veka do Napoleona. Te rasprave govore o sedam smrdljivih tačaka ljudskog tela, od vrha glave do prostora između prstiju na nogama; u njima se klasifikuje sedam mirisa koji, jedan za drugim, prate raspadanje životinjskog tela; one prave razliku između zdravih neprijatnih mirisa, kao što su miris balege ili izmeta, i onih trulih i štetnih; one podučavaju kako flaširati mirise za kasnije poređenje i proučavanje njihove evolucije; procenjuju prosečnu težinu izlučevina po građaninu i posledice njihovog ispuštanja – u vazduh – po gradsku okolinu. To novo zanimanje za smrdljivu mijazmu najviše je pokazivala mala grupa lekara, filozofa i pisaca. U skoro svakoj prilici autori su se žalili na neosetljivost najšire javnosti prema potrebi da se ti „loši vetrovi“ uklone iz grada.

Do kraja veka, ti avangardni dezodoratori su počeli da računaju na podršku male, ali značajne manjine u okviru grada. Društveni stavovi prema telesnim otpacima počeli su da se menjaju u nekoliko pogleda. Kraljevske audijencije u klozetu (*en selle*, „na sedlu“) bile su napuštene pre dve generacije. Sredinom veka stižu pri izveštaji o tome kako su na velikim balovima bili obezbeđeni posebni klozeti za žene. Najzad, u odajama Marije Antoanete bila su postav-